भारताच्या प्रगतीमध्ये भारतीय सहकारीताचे बदलते स्वरूप

काव्या राकेश वल्लालवार
संशोधनकर्ती

सारांश:

भारत हा विकसनशील देश आहे तर इथे भारत सहकार चळवळीचा इतिहास फार जुना आहे. भारतातील सहकारी त्या धोरण हे ब्रिटिश राजवटीतच उदयास आले असून त्याच वेळेस याची बीजे रोवली गेली होती. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या सामाजिक,आर्थिक क्षेत्रात सहकार क्षेत्राचा मोठा वाटा राहिला आहे. 1991 नंतर उद्योग संस्थांनी बदलत्या बाजाराच्या मागणीनुसार त्यात भरपूर बदल केले. पारंपरिक काही उद्योग त्या आजपर्यंतच्या उद्योगापर्यंत ही चळवळ विस्तारत गेली आहे.

मुख्य शब्द : चळवळ, सहकारीता, भारतातील, धोरण, उद्योग, संस्था, ब्रिटिश.

प्रस्तावना:

सहकारिता चळवळ म्हणजे अशी की जिथे ग्राहक, कामगार,शेतकरी इतर सर्व व्यक्ती ज्यांची समान उद्दिष्टे असून ते स्वतःच्या मर्जीने एकत्र येऊन लोकशाही तत्त्वावर आधारित पद्धतीने आपले सांस्कृतिक आर्थिक आणि सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी चालवलेली संघटना होय. भारताचा विकास होण्यामागे सहकार चळवळीचा अत्यंत महत्त्वाचा वाटा आहे.सहकार म्हणजे समान उद्दिष्ट साधून आर्थिक लाभांचे तत्व मांडणारी एक सामाजिक रचना आहे.सहकारी पतसंस्था कायदा हा ब्रिटिश सरकारने पारित केल्यानंतरच भारतात सहकार चळवळीची प्रारंभ झाला. पंचवार्षिक योजनेमध्ये पण स्वातंत्र्यानंतर सहकार क्षेत्राला महत्त्व देण्यात आले. आणि त्यानुसार अनेक सहकारी संस्था जसे वसंतदादा साखर कारखाने,इसको अमूल,नाफेड यासारख्या संस्थांच्या यशस्वी उदय झाला. आणि त्यांची प्रगती होऊ लागली. वेळेनुसार सहकार क्षेत्रात फार मोठे बदल झाले बाजारपेठेतील स्पर्धा तंत्रज्ञानाचा वापर बाजारपेठेतील स्पर्धा खाजगीकरणाची लाट आणि शासकीय धोरणातील बदल यामुळे सहकारी संस्थांना नवनवीन समस्यांचा सामना करावा लागला आणि त्याच कारणाने पारंपारिक संस्थांचे स्वरूप बदलू लागले. या प्रबंधात सहकार चळवळीत होणारे बदल याचा सर्व कश अभ्यास करण्यात आला आहे प्रस्तुत अभ्यासात उद्देश बदलत्या भारतीय सहकारी त्याचे स्वरूपाची संधी व मर्यादा यांचा मागवा घेणे आहे आणि त्या पारदर्शक अधिक व्यावसायिक आणि उत्तरदायित्व पूर्ण होत चालल्या सहकार क्षेत्र हे फार मोठे असून, ते केवळ ग्रामीण भागातच नव्हे तर शहरी भागात आपले साम्राज्य तयार करत आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्म चा वापर महिलांचा सहभाग आणि युवा नेतृत्व या सर्वांचे योगदानामुळे ही चळवळीचे क्षेत्रफळ मोठे होत असून या चळवळीला नगचैतन्य प्राप्त झाले आहे. सहकारी त्याचे बदलते स्वरूप हे देशाच्या विकासासाठी अत्यंत मोलाचे ठरत आहे. या चळवळीचा समाजाच्या विविध स्तरावर विशेषतः आर्थिक समानतेवर कसा परिणाम झाला हे आजही समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. या प्रबंधात सहकार चळवळीत होणारे बदल यांचा सर्व कश अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात उद्देश बदलत्या भारतीय सहकारी त्याचे स्वरूपाची संधी व मर्यादा यांचा मागवा घेणे हा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय सहकार चळवळीमध्ये येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. भारतीय सहकारी तळवळीमध्ये बदलांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. देशाच्या विकासामध्ये भारतीय सहकार्यतेच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. पंचवार्षिक योजनेमध्ये सहकारी त्याचे येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
5. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये सहकारीताचे उद्भवणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

उद्योग धोरण व सहकारीता (१९४७) :

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने नियोजित आर्थिक विकासाचे मॉडेल स्वीकारले .1948 च्या औद्योगिक धोरण घोषणेमध्ये खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रामधील जबाबदाऱ्या स्पष्ट केल्या. 1956 च्या औद्योगिक धोरणात सार्वजनिक क्षेत्राला अग्रक्रम देण्यात आला. 1947 हे भारताचे स्वातंत्र्यप्राप्तीचे वर्ष होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या आर्थिक विकासासाठी काही उद्योग धोरणे आखली गेली.आणि त्याच मध्ये सहकारीताचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता.

१९४७ सहकारीता व औद्योगिक धोरणाचे घटक :

१) औद्योगिकरणावर भर :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर औद्योगीकरणावर फार भर देण्यात आला. 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाला आणि त्यानंतर भारत सरकार समोर मोठे आव्हान होते. आर्थिक विकास आणि त्यामध्ये औद्योगीकरण हा एक महत्त्वाचा भाग बनला होता. उत्पादनात वाढ करून रोजगार निर्मिती करणे हा त्याचा मुख्य हेतू होता.

२) सहकार चळवळीला चालना :

लोकांनी एकत्र येऊन आर्थिक आणि सामाजिक गरजा भागवण्यासाठी सहकार संस्थांची स्थापना केली. भारताच्या आर्थिक सामाजिक आणि ग्रामीण विकासामध्ये सहकारी त्या एक प्रमुख मार्ग ठरला आहे. स्वातंत्र्याच्या आधी आणि विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर चळवळील एक नवीन वळण मिळाले आहे. आणि सहकार क्षेत्राला विकासाचा एक आधार मांडण्यात आले आहे.

३) ग्रामीण विकासात सहकार :

भारताच्या ग्रामीण समाजाच्या प्रगतीत सहकारी तेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली.याचाच माध्यमातून ग्रामीण विकासामध्ये लक्षणीय बदल घडून आले. ग्रामीण भागातील लोकांना विविध व्यवसायामध्ये खूप फायदा झाला कृषी विकास, आर्थिक सबलीकरण, उद्योग व रोजगार निर्मिती,शैक्षणिक व सामाजिक विकास महिलांचे सशक्तिकरण,पायाभूत सुविधा, सामाजिक ऐक्य या सगळ्या गोष्टी सहकारीतेमुळे घडून आल्या. सहकारीत्यामुळे परस्पर सहकार्य विश्वासू सामूहिक जबाबदारीची भावना अजून घट्ट झाली.

४) पंचवार्षिक योजना सुरू :

भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासात पंचवार्षिक योजना खूप महत्त्वाची ठरली. या योजनेमध्ये

Research Hub International Journal

सहकार क्षेत्राला फार महत्त्व दिले गेले. ग्रामीण भागातील लोकांचा त्या भागाचा सहकारी त्यामुळे सर्वांगी विकास झाला, आणि उद्योग व्यवसाय व सक्षमीकरण यात सुद्धा वाढ झाली. पंचवार्षिक योजनामुळे संस्थांना आर्थिक मदत मिळाली. पंचवार्षिक योजनेमध्ये सहकारिता हे फक्त आर्थिक लाभाचे साधन नसून, ते सर्वांगीण सामाजिक विकासासाठी खूप महत्त्वाचे फायद्याचे ठरले. सहकारीता हे पंचवार्षिक योजनेचे एक आधारस्तंभ बनले.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी केवळ दुय्यम साधन सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. साधनसामग्रीमध्ये शोध निबंध, पुस्तके, संकेत स्थळे तसेच वर्तमानपत्र इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय सहकारी त चळवळीने देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीमध्ये मोलाचा वाटा आहे. सुरुवातीला या चळवळी चा मुख्य उद्देश कारागीर, शेतकरी व दुर्बल लोकांना काही मदत व आर्थिक फायदा करून देणे हा होता. कालांतराने त्यात बदल होऊन विविध क्षेत्रात आपले पाय सहकारिताने रोवले. आजच्या युगा सहकारी काही ग्रामीण विकासासाठी नव्हे तर जागतिक पातळीवरही आपले स्थान प्रस्थापित करत आहे. लाखो लोकांचे जीवन मनात यामुळे बदल घडून आले आहे. म्हणून सहकारी ते मध्ये सामाजिक, तांत्रिक व आर्थिक परिस्थितीनुसार आपले कार्यक्षेत्र वाढवून नवनवीन उपक्रम राबवले आहे. ही चळवळ आत्मनिर्भर भारत समृद्धी व विकास यासाठी चा मुख्य आधारस्तंभ बनला आहे.

संदर्भ :

- Kerswell, T., & Pratap, S. (2019). Worker cooperatives in India. Springer Singapore.
- Misra, B. S. (2010). Credit cooperatives in India: Past, present and future. Routledge.
- Mascarenhas, R. C. (1988). A strategy for rural development: Dairy cooperatives in India. Sage Publications.
- National Cooperative Development Corporation. (2023). Annual report 2022–23. Retrieved from NCDC website ncdc.in
- Ministry of Cooperation, Government of India. (2025). Annual report 2023–24. Retrieved from Ministry website
- Ministry of Cooperation, Government of India. (2025, August 8). Cooperatives at the core: The 2025 policy blueprint [News]. The Economic Times.
- Government of India, Ministry of Cooperation. (2022). The cooperative movement in India – A brief history. Retrieved from Ministry of Cooperation website
- 2025 India Snapshot. (2025). India snapshot: Cooperative sector overview. International Co-operative Alliance Asia-Pacific. Retrieved from ICAAP website

Research Hub International Journal

- National Cooperative Union of India. (2022). Handbook on cooperatives. Retrieved from NCUI website
- Vangala, R. N. K., Banerjee, A., & Hiremath, B. N. (2017). An association between information and communication technology and agriculture knowledge management process in Indian milk co-operatives and non-profit organizations: An empirical analysis.

Research Hub International Journal